

Старикова С. І.,
аспірант кафедри теорії держави і права
Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого

ПОНЯТТЯ, ОСОБЛИВОСТІ ТА АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ ПРАВОВОЇ ДОКТРИНИ CONCEPT, FEATURES AND ACTUAL ISSUES OF LEGAL DOCTRINE

У статті розглянуто основні теоретичні питання правової доктрини, а саме основні підходи до її розуміння, найбільш значущі ознаки та особливості, що відрізняють досліджуване правове явище від інших феноменів правової дійсності. На основі наведених ознак пропонується власне визначення поняття правової доктрини.

Ключові слова: *правова доктрина, юридична наука, правова система, юридична діяльність, правова дійсність, джерело права, правосвідомість.*

В статье рассмотрены основные теоретические вопросы правовой доктрины, а именно основные подходы к ее пониманию, наиболее значимые признаки и особенности, отличающие исследуемое правовое явление от других феноменов правовой действительности. На основе приведенных признаков предлагается собственное определение понятия правовой доктрины.

Ключевые слова: *правовая доктрина, юридическая наука, правовая система, юридическая деятельность, правовая действительность, источник права, правосознание.*

The main theoretical issues of legal doctrine are considered in the article, namely the main approaches to its understanding, the most significant features that distinguish the legal phenomenon under study from other phenomena of legal reality. On the basis of these characteristics, we propose our own definition of the concept of legal doctrine.

Key words: *legal doctrine, legal science, legal system, legal activity, legal reality, source of law, legal consciousness.*

Постановка проблеми. Сучасний етап розвитку, який переживає вітчизняна юридична наука, характеризується відродженням інтересу до такого важливого для української правової системи явища, як правова доктрина. В умовах постійного прискорення державно-правових процесів, появи нагальної необхідності в існуванні інтегруючого, стабілізуючого начала роль здобутків правової науки важко переоцінити. На перший погляд, вплив правової доктрини на ті процеси, які відбуваються у сфері правотворчості та правозастосування, не є очевидним. Проте цей вплив є надзвичайно вагомим і виходить далеко за межі названих видів юридичної діяльності. Таке непересічне значення правової доктрини зумовлює не лише статус-кво вітчизняної правової системи, а й той факт, що остання за багатьма своїми ознаками тяжіє до романо-германської правової сім'ї, де протягом багатьох століть юридична наука відігравала визначальну роль у правовому житті суспільства. Проте, незважаючи на стрімке зростання інтересу до феномену правової доктрини, значна кількість питань, пов'язаних із її сутністю, функціональним призначенням, роллю, місцем у правовій системі, і досі залишається без однозначної відповіді. Як приклад можна навести те, що на даний момент загально-визнане, «класичне» визначення та розуміння поняття правової доктрини відсутні. Це пов'язано з багатогранністю доктрини як правового явища, великою кількістю ознак, що її характеризують, існуванням різних підходів до її визначення. Так чи інакше, правова доктрина визнається одним із вагомих факторів становлення правової системи. Наукові розвідки у сфері правової доктрини сприятимуть більш точному і адекватному розумінню цього правового феномену, виявленню закономірностей, тенденцій,

перспектив та напрямів його розвитку, усвідомленню проблем, що із ним пов'язані, їх ефективному вирішенню та постановці нових важливих питань.

Метою статті є виокремлення основних ознак (властивостей правової доктрини), на основі яких можна формулювати власне визначення цього багатогранного правового явища.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Серед авторів дисертаційних досліджень останніх років, що присвячені проблемам правової доктрини, можна відзначити І.В. Семеніхіна, М.В. Кармаліту, А.О. Васильєва, які зосередили увагу на важливих ознаках правової доктрини, сформулювали власні оригінальні визначення даного явища, здійснили спробу розглянути його в контексті джерел права. Окрім дисертаційних досліджень, питанню правової доктрини присвячена велика кількість наукових публікацій, в тому числі монографій. Так, у тій чи іншій мірі до проблем правової доктрини зверталися Р. Давид, Ж.-Л. Бержель, Р.В. Пузиков, Є.П. Євграфова, Є.М. Черних, Д. Ю. Любитенко та інші. Однак не дивлячись на це, однастайності думок вчених із приводу найбільш значущих питань правової доктрини досі немає, що й зумовлює актуальність подальших наукових досліджень у цьому напрямку.

Виклад основного матеріалу. Автори дисертаційних досліджень, монографій та наукових статей пропонують виокремити ряд ознак, які характеризують поняття правової доктрини та відрізняють його від інших, близьких за змістом та обсягом, правових феноменів. Так, А.С. Шевченко та М.В. Кармаліта наголошують на тому, що правова доктрина може визначатися в якості провідної складової частини юриспруденції, що характеризується високим сту-

пенем абстракції, потужним потенціалом, відносною стійкістю та динамізмом розвитку [1, с. 54]. А.О. Васильєв висловлює слушну думку з приводу співвідношення правової доктрини з такими спорідненими поняттями, як права свідомість та права ідеологія, цілком справедливо поширюючи деякі ознаки цих явищ і на доктрину. По-перше, автор звертає увагу на здатність доктрини відображати правову дійсність. «Правова доктрина, як і правова психологія, відображає юридичну дійсність, буття права: норми права, правовідносини, правову поведінку і т.д... Правова ідеологія відображає існуючий або такий, що існував у минулому, правопорядок. У той же час у силу притаманної людському розуму здатності до фантазії та передбачення в правовій свідомості суспільства формуються уявлення про ідеальне право, що забезпечує мир, спокій і щастя всім людям на землі», – підсумовує вчений [2, с. 20]. Маємо констатувати існування двох пов'язаних між собою ознак правової доктрини: здатності відображати правову дійсність та перетворювати її відповідно до уявлень про правовий ідеал, до якого необхідно прагнути. З огляду на вищезазначене можна стверджувати, що правова доктрина у взаємозв'язку з юридичною наукою і як складова частина правової ідеології є своєрідним «дзеркалом», «лакмусовою стрічкою», що відображає процеси, які відбуваються в суспільстві, є індикатором того, наскільки право та практика його реалізації є ефективними, прогресивними, такими, що відповідають викликам сучасності. Водночас варто наголосити на принциповій здатності доктрини бути ідейним джерелом права. Проф. О.Ф. Скакун висловлює думку із цього приводу: «Правосвідомість, будучи «передсистемою» правової системи і її неодмінним компонентом, одним із її загальних засобів, засобів-дій, «відповідає» за якість формування і функціонування правової системи, ефективність її розвитку в напрямі утвердження принципу верховенства права» [3, с. 43, 44]. І теоретичний рівень правової свідомості, представлений у тому числі правовою доктриною, відіграє в цьому процесі чи не найвизначнішу роль. Правова доктрина, як і правосвідомість, є сполучною ланкою між об'єктивним правом і правовою дійсністю в цілому та його реалізацією в правових відносинах та юридично значущій поведінці. Отже, закономірною є взаємодія правової дійсності і правової доктрини: кожна з них є джерелом формування і розвитку іншої та зазнає зворотного впливу.

Із вищезгаданими ознаками правової доктрини тісно пов'язана її здатність виступати матеріальним (або, інакше, ідейним) джерелом права, про що вже неодноразово згадувалося. У зв'язку із цим необхідно мати чітке уявлення про те, що собою являє джерело права саме в матеріальному (а не формальному) значенні. Видатний французький теоретик права Ж.-Л. Бержель чітко розрізняє формальні та матеріальні джерела права. До них він відносить різноманітні принципи (в тому числі філософські, соціальні, ідеологічні), які «управляють позитивними правилами, слугують їх ідеологічною основою»

[4, с. 97]. «Одним словом, це передусім «творчі сили права», що складають його змістовні (сутнісні) джерела, і називаються вони так тому, що забезпечують норми матеріальною основою», – підкреслює автор «Загальної теорії права» [4, с. 97]. Цю думку підтримують І.В. Семеніхін і А.О. Валильєв, визнаючи беззаперечний вплив наукових положень на абсолютно всі форми правової діяльності держави.

І.В. Семеніхін, досліджуючи роль доктрини в українській законотворчій практиці, констатує її правоутворюючий характер: «Правова доктрина, як правило, передують створенню конкретних юридичних приписів, обґрунтовує необхідність і доцільність закріплення відповідних правових норм» [5, с. 205]. Ця думка видається досить ідеалізованою, оскільки далеко не всі нормативно-правові акти в Україні є науково обґрунтованими і відповідають реальним потребам у регулюванні суспільних відносин. Проте необхідність такого обґрунтування в підготовці проєктів законів та підзаконних актів є очевидною.

Більш спірним є вплив доктрини на правозастосовну діяльність, оскільки де-юре вона не визнається формальним джерелом права в Україні, але де-факто впливає на правосвідомість суб'єктів правозастосування. Хоча суб'єкти владних повноважень (передусім судді) уникають посилання на доктринальні положення у своїх рішеннях, в окремих випадках (особливо якщо існує проблема прогалин або колізій у праві) доктрина фактично виконує роль джерел права або використовується як засіб додаткової аргументації в силу її авторитету та наукової обґрунтованості. Непоодинокими є випадки звернення суддів до науково-практичних коментарів до законодавства, які є однією з форм існування правової доктрини поряд із авторитетними науковими працями.

Отже, правова доктрина як складова частина (або вираз) правосвідомості має властивість відображати правову дійсність і справляти на неї зворотній вплив, виконуючи роль ідейного джерела права.

Серед ознак правової доктрини у літературі досить часто і цілком слушно називається її науковий характер, достовірність, доказовість, аргументованість її положень та висновків. Проте, як уже зазначалось раніше, відсутній єдиний підхід щодо проблеми співвідношення юридичної науки та правової доктрини. А.О. Васильєв пропонує розглядати доктрину в трьох значеннях, першим з яких є якраз юридична наука. «У даному значенні доктрина являє собою сукупність знань, теорій, ідей, понять, суджень про право, правові явища (норми права, правовідносини, систему права, правотворчість)», – саме так автор пропонує формулювати визначення правової доктрини як науки в цілому [2, с. 19]. Таке розуміння є дуже поширеним, проте воно не може обмежуватися тільки науковим характером доктринальних положень і потребує уточнень. Саме тому більшість авторів виокремлюють ряд ознак, які відмежовують доктринальні положення від наукових. Серед них – загальноновизнаність, авторитетність, значна стійкість, несуперечливість, регулятивний потенціал, вплив на різні види юридичної діяльності, практична цінність,

об'єктивація доктринальних ідей у відповідних формах – науково-практичних коментарях, дисертаційних дослідженнях, монографіях, наукових працях тощо. Отже, доктрина є цілісною, самодостатньою, найбільш обґрунтованою частиною науки, спрямованою на вирішення практично значущих завдань. М.В. Кармаліта у своєму дослідженні пропонує не отожднювати доктрину і науку, відстоюючи позицію, що не вся наука є доктриною, і не вся доктрина – наука [6, с. 113]. Якщо з першою частиною цього висловлювання важко не погодитись, друга викликає певні сумніви. У будь-якому випадку, доктрина має науковий характер, оскільки саме юридична наука є тією середою, де зароджуються, проходять тривалий шлях розвитку і трансформації та утверджуються доктринальні ідеї. Ще з часів зародження романо-германської правової сім'ї у XII – XIII століттях саме науковим школам доктрина як джерело права завдячує своєю появою. Важко не погодитися із висновком І.В. Семеніхіна: «Правова доктрина створюється на основі даних про об'єктивні закономірності існування, взаємодії й розвитку правових явищ, що є основною причиною її високого авторитету, передумовою для визнання, легітимації доктринальних положень у правосвідомості юридичної спільноти, і як наслідок – суспільства у цілому» [7, с. 25]. Такі об'єктивні закономірності можуть бути виявлені тільки в процесі фундаментальних наукових досліджень, що абсолютно виключає будь-який характер доктринальних положень, крім наукового.

Критерії розмежування науки та доктрини важко інтегрувати в єдине ціле, проте всі вони свідчать про вагомість доктрини в правовій системі нашої держави. Напевне, найбільшу кількість запитань викликає така ознака доктрини, як загальновизнаність (або авторитетність), оскільки залишається незрозумілим, хто є тим суб'єктом, визнання з боку якого є обов'язковим для «підтвердження» доктринального статусу відповідних теоретичних розробок. Якщо творцями доктрини є провідні науковці, чия прихильність повинна завоювати певна ідея чи концепція? Слушною видається думка, що такими суб'єктами є як провідні науковці, які погоджуються з відповідними науковими висновками в силу їх дієвості, відповідності рівню розвитку суспільних відносин тощо, так і професійні юристи, які дослухаються до авторитетних думок тієї чи іншої наукової школи. Серед них варто назвати також провідних політичних та державних діячів, державних службовців, які здійснюють нормотворчу, правозастосовну та інші функції. Така загальновизнаність має ґрунтуватися на дієвості, науковій обґрунтованості, практичній цінності та застосовності доктринальних положень, їх здатності вирішувати нагальні проблеми сучасної юриспруденції. Відповідна доктрина повинна не тільки задовольняти вищезазначені критерії, а ще й бути перевіреною в процесі здійснення різних видів юридичної діяльності, такою, що довела свою спроможність та ефективність. Не менш важливими в цьому відношенні є суб'єкти творення доктринальних положень, які можуть бути як колективними

(наукові школи), так і індивідуальними (провідні науковці). Такі суб'єкти мають користуватися авторитетом у науковій спільноті та серед професійних юристів, володіти відповідними знаннями, досвідом та творчими здібностями. Таким чином, для того, щоб доктринальні положення набули загальновизнаного характеру, необхідними є як формальні умови (створення їх авторитетними суб'єктами, визнання юридичною практикою, суспільством тощо), так і матеріальні (дієвість, теоретична і практична цінність доктрини). У контексті розгляду такої ознаки правової доктрини, як її загальновизнаність (авторитетність), вартим уваги є зауваження про те, що, попри високий рівень довіри до доктринальних положень, вони не є формально обов'язковими, їм притаманна лише переконливість, рекомендаційний характер, тобто правова доктрина не є джерелом права в його формальному значенні. Є.М. Черних досить влучно формулює цю закономірність, зазначаючи, що «влада авторитету доктрини – це не влада наказу, який не шукає нашої прихильності і не цікавиться нашим ставленням до нього. Це влада переконливості сили розуму» [8, с. 27]. Важливою є також проблема правової визначеності доктринальних положень. І.В. Семеніхін справедливо зазначає із цього приводу: «Створення наукових праць (монографій, наукових статей, коментарів законодавства тощо), в яких об'єктивуються положення правової доктрини, відбувається без дотримання правил законодавчої техніки, що породжує проблему забезпечення їх правової визначеності» [7, с. 45]. Зауваження щодо дотримання принципу правової визначеності має непересічне значення, оскільки порушення останнього тягне за собою негативні наслідки для суб'єктів правореалізації, насамперед непередбачуваність наслідків вчинення юридично значущих дій. Підсумовуючи викладене, можемо констатувати, що авторитетність і загальновизнаність доктринальних положень межує із їхньою формальною необов'язковістю для суб'єктів правозастосування та правореалізації.

Серед властивостей правової доктрини, що розкривають її сутність, необхідно назвати її структурованість, системність, несуперечливість, що впливають із наукового характеру доктринальних положень. Ця ознака не викликає сумнівів у більшості науковців, зокрема, М.В. Кармаліта у власному визначенні правової доктрини наголошує на тому, що засобами правової доктрини є «система основоположних поглядів правознавців» [6, с. 101]. Наголошує на цьому також А.О. Васильєв [2, с. 21]. Саме системність, упорядкованість доктринальних положень забезпечує їх практичну значущість. Проте, перш ніж впевнено констатувати системний характер останніх, необхідно з'ясувати, що являє собою система як така і якими є відносини між її елементами. Система є філософською категорією, якою позначається множина пов'язаних між собою елементів, що складають певне цілісне утворення. Філософський словник говорить про те, що «системний об'єкт не можна розглядати як такий, що скла-

дається з окремих елементів і відносин між ними; його не можна пізнати, якщо вирізнити тільки один або інший зв'язок» [9, с. 320]. Системність як ознака не терпить жодної неупорядкованості, еклетики. У контексті правової доктрини як системи можемо констатувати, що різноманітні зв'язки пронизують як доктринальні положення, що складають окрему галузеву доктрину, так і відношення між різними галузевими правовими доктринами. Таким чином, вони утворюють певну єдність, а також мають мету, що інтегрує елементи системи в єдине ціле. Як приклад можна навести взаємозв'язок між доктриною природного права та окремими галузевими правовими доктринами (наприклад, конституційно-правовою доктриною, що ґрунтується на визнанні беззаперечної цінності прав людини). Не зайвим буде згадати думку І.В. Борщевського, який говорить про доктрину як «вчення (знання), яке певною мірою редуковане до внутрішньо несуперечливого ядра, завдяки чому воно спрямоване на безпосереднє використання на практиці» [10, с. 9]. Саме несуперечливість і системність відрізняє доктрину від науки, ідеї та положення якої часто стають не просто такими, що не узгоджуються між собою, а й є взаємовиключними, про що вже йшла мова. Наголошуючи на системних властивостях, не втрачати і про структурні елементи, зв'язки між якими утворюють доктрину як єдине ціле. Серед них можна назвати доктринальні поняття, категорії, закономірності, принципи, юридичні конструкції, концепції тощо.

Із системністю та несуперечливістю правової доктрини пов'язаний динамічний і водночас статичний, стійкий характер її положень. Динамічний характер феномену правової доктрини нерозривно пов'язаний із правовими та суспільно-політичними процесами, що відбуваються в державі та світі, трансформацією правових ідей, поглядів, настанов, цінностей. Правова доктрина не тільки є відображенням цього неупинного руху, але і має властивість випереджати розвиток суспільних відносин та правової реальності. Ця риса притаманна доктринальним положенням в силу існування прогностичної функції правової доктрини. Водночас положення, розроблені в рамках правової доктрини, відрізняються від інших наукових положень значною стійкістю, консерватизмом і, як зазначалося, несуперечливістю, чим і зумовлюється здатність правової доктрини впливати на правотворчі та правореалізаційні процеси. Таким чином, динамізм доктрини дозволяє враховувати всі нові тенденції, що притаманні розвитку суспільних відносин, демонструє процесуальний характер доктрини, а статичність забезпечує закріплення та утвердження основоположних правових ідей, фіксацію результатів наукових досліджень.

Розглядаючи ознаки правової доктрини як прояви її сутності, не можна залишити поза увагою проблему форм існування доктринальних положень, за допомогою яких останні об'єктивуються. Протягом свого тривалого історичного розвитку правова доктрина змінювала форми свого втілення. Так, у середньовічній Європі такими були серед іншого збірники глос,

у країнах англосаксонської правової сім'ї – судові коментарі, авторитетні книги (books of authority). На сучасному етапі розвитку цього явища можна виокремити такі форми об'єктивації доктринального знання: дисертаційні дослідження, монографії, науково-практичні коментарі законодавства, наукові статті, тези. Їх можна назвати первинними формами об'єктивації доктринальних положень. До вторинних із певною долею умовності можна віднести нормативно-правові, правозастосовні та інтерпретаційні акти, в яких доктринальні положення знайшли своє втілення. Д.Ю. Любитенко у своїй статті, присвяченій класифікації правових доктрин, наводить іншу, досить цікаву форму існування правової доктрини, а саме необ'єктивовану, яка «проявляється в усних думках, що висловлюються правниками в суді» [11, с. 23]. Отже, форми втілення доктринальних ідей є досить різноманітними і можуть бути класифіковані на первинні і вторинні, а самі правові доктрини – на об'єктивовані та необ'єктивовані.

Неповною буде характеристика правової доктрини як феномену юридичної дійсності, якщо проігнорувати її творчий характер, який проявляється в декількох аспектах. По-перше, доктринальні положення є результатом творчих зусиль багатьох дослідників та наукових шкіл, які спрямовані на перетворення і вдосконалення правових відносин та їх правового регулювання. Така наукова творчість не є абсолютно вільною, оскільки вона обмежена закономірностями розвитку суспільних відносин і підпорядкована вимогам щодо їх справедливого впорядкування. По-друге, правова доктрина є непересічним фактором, що впливає на правотворчий і правозастосовний процеси, тим самим роблячи внесок у перетворення правової реальності.

Насамкінець, характеризуючи вплив правової доктрини на здійснення різних видів юридичної діяльності, не можна залишити поза увагою її світоглядну роль, вплив на правосвідомість законодавця, правозастосувачів та суб'єктів правовідносин, які реалізують свої права та виконують юридичні обов'язки. Доктринальні положення поряд із іншими світоглядними орієнтирами, усвідомлені та сприйняті суб'єктами, виступають світоглядною основою прийняття юридично значущих рішень, обґрунтуванням тієї або іншої правової позиції.

На основі наведених та розглянутих ознак можна сформулювати власне визначення правової доктрини.

Отже, правова доктрина – це складова частина правової свідомості, матеріальне (ідейне) джерело права, в основу якого покладене об'єктивне, систематизоване, несуперечливе, авторитетне наукове знання, втілене в об'єктивованій або необ'єктивованій формі, що відображає і перетворює правову дійсність, справляє вплив на всі види юридичної діяльності, має практичну і теоретичну цінність і є формально необов'язковим.

Висновки. Розглянувши в цій статті найважливіші теоретичні аспекти поняття правової доктрини, можна стверджувати, з одного боку, про неоднознач-

ність, багатогранність даного феномену, а з іншого – про його одностаїне визнання одним із ключових факторів впливу на правову систему суспільства. Правова доктрина є наріжним каменем перетворення правової реальності, поступового вдосконалення всіх елементів правової системи, в першу чергу

позитивного права, різних видів юридичної діяльності та правових відносин. Проблема правової доктрини була і залишається об'єктом численних наукових розвідок, проте багато питань є нерозв'язаними або дискусійними, тому поле для наступних досліджень є досить широким.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Шевченко А.Є., Кармаліта М.В. Вплив правової доктрини на правотворчий процес в Україні. Юридичний вісник. Повітряне і космічне право. 2015. № 3. С. 52–57.
2. Васильев А.А. Правовая доктрина как источник права: дис. ... канд. юрид. наук. Барнаул, 2007. 192 с.
3. Скакун О.Ф. Правосознание – компонент правовой системы или ее предсистема? Наукові праці Національного університету «Одеська юридична академія». 2010. Т. 9. С. 32–45.
4. Бергель Ж.-Л. Общая теория права. Под. общ. ред. В.И. Даниленко. Пер. с фр. Москва: Издательский дом NOTA BENE, 2000. 576 с.
5. Семеніхін І.В. Роль правової доктрини в українській законотворчій практиці // Проблеми законності. Харків. 2010. Вип. 109. С. 204–211.
6. Кармаліта М.В. Правова доктрина – джерело (форма) права: дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2011. 199 с.
7. Семеніхін І.В. Правова доктрина в системі юридичної науки та практики: дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2012. 237 с.
8. Черних С.М. Обов'язковість правової доктрини як проблема методології. Вісник Національної академії правових наук України. 2016. № 2. С. 21–30.
9. Философский словарь. Под ред. М.М. Розенталя и П.Ф. Юдина. (Изд. 2-е, испр. и доп.). М., Политиздат, 1968. 432 с.
10. Борщевський І.В. Теоретико-правові аспекти застосування юридичної доктрини як допоміжного джерела права України. Науковий вісник Ужгородського національного університету. Ужгород, 2016. Серія ПРАВО. Вип. 37. С. 7–10.
11. Любитенко Д.Ю. К вопросу о классификации правовых доктрин. Вестник Пермского университета: Серия «Юридические науки». 2010. № 4. С. 22–26.